

VAJDA JÚLIA

Ott, akkor....

Túléléstörténetek a soából

Doktori disszertáció

Opponensi vélemény

Vajda Júlia disszertációja a szerző és munkatársai által 2000 és 2017 között felvett, többszáz narratív interjúból készült válogatásra épül, amit a kutatók a soá túlélőivel készítettek. A különféle magyar és nemzetközi projektek keretében összegyűjtött és különféle időpontokban keletkezett hatalmas anyagot – a szerző saját meghatározása szerint – az teszi egységes kötetté, hogy a szövegek „mind valamilyen >megélés-problémát< fogalmazznak meg”. Ez annyit jelent, hogy a narratívákat egy monstruózus életprobléma szervezi elbeszéléssé: „hogyan tudnak azok, akiknek sikerült az üldözők szándéka ellenére életben maradniuk, az átéltekkel együtt élni, ... hogyan tudják, hogyan képesek annak terhét egy életen át cipelni.” A kutatás célja tehát – ahogy a szerző megfogalmazza - azt megérteni, hogy „mi történt velük ott és akkor, és mindez hogyan élt velük és bennük a továbbiakban” (18)

Mint a fenti célkitűzés is jelzi, a könyv formában benyújtott disszertáció leginkább a pszichológia diszciplinájához áll közel: olyan kérdésekre keresi a választ, amikkel főleg a történelmi és társadalmi traumák következményeit és feldolgozását kutató pszichológusok foglalkoznak. A traumafeldolgozás anyaga azonban – mutat rá Vajda Júlia – maga a történelem, a nézőpont, a perspektíva pedig, ahonnan az alanyok az átélteket szemlélik, gyakran szociológiailag meghatározott. Így a disszertáció joggal tekinthető multidiszciplináris munkának. A jelen opponensi vélemény – az opponens szakmai korlátjai miatt – a művet csak a szociológia és a történettudomány felől vizsgálja. A két megközelítés – a pszichológiai és a történeti-társadalomtudományos – azonban nem áll feltétlen szembe egymással, sőt, mint Vajda Ricoeurt idézve rámutat, a történelmi magyarázat és „az iszonyat általi individuáció” inkább erősítik egymást. Ennek a szempontnak megfelelően, a narratív interjúkból kibontakozó élettörténetek elemzéséből – a szerző szándéka szerint – az általánosnak, „a soára mint olyanra, illetve talán minden genocídiumra jellemző vonásoknak” kell kibontakozniuk. Ez az aprólékos és sokszor bravúros interjúelemzések során többnyire sikerül: joggal feltételezhető, hogy a traumával való megküzdés bemutatott mechanizmusai nemcsak a soá, hanem más traumatizáló tapasztalatokat átélő személyek esetében is sok hasonlóságot

mutatnak a disszertációban megjelenő mintázatokkal. Némiképp azonban homályban maradt, hogy az általánosítás a jellegzetes pszichológiai mechanizmusokon túl is érvényes-e, mennyiben jellemzi magukat a traumatizáló történelmi eseményeket, illetve mennyire működik a percepciót meghatározó szociológiai háttér változók szintjén.

Az individuális egyedi és a jövő felé tekintő általános empirikus rekonstruálására Vajda a fenomenológiai szociológiából leágazó, annak inkább német és francia, mintsem amerikai áramlataival érintkező módszertant és technikát alkalmaz: a Schütze és Rosenthal által kifejlesztett narratív interjú elemzést, amelynek filozófiai háttérében Gadamer és Ricoeur fenomenológiája és az én-konstrukció freudista elméletei állnak. Ez a logikus, a tárgynak és a kutatási céloknak messzemenően megfelelő választás a narratív interjúk jóval mélyebbre hatoló elemzését teszi lehetővé, mint a szokásos tartalomelemzési és diskurzuselemzési módszerek, ráadásul innovatív módszertani megközelítést jelent a magyar szociológiában. Talán az amerikai szociológiában analóg módszertani eszközként használt etnometodológia beemelése az elemzés eszköztárába tovább szélesíthette volna az analitikus látteret.

Az egységes, sztenderdizált módszerrel felvett és lejegyzett interjúk anyagát Vajda, a bemutatott interjúelemzési módszer szabályait követve kétféle élettörténeti síkon prezentálja: megélt és elbeszélt élettörténetként. Az elemző feladata az, hogy ezt a két síkot „összevetve, egymással szembeállítva, ezek viszonyát értelmezve kapjuk meg a választ arra az alapkérdésre, hogy az elbeszélő, akinek az a története, ami, miért úgy formálja azt elbeszélt történeté, ahogy.” (Tézisek 5). Az élettörténet mindkét síkon az elbeszélő konstrukciója: a megélt élettörténetben a relevánsnak tekintett események kerülnek be a narratívába, az elbeszélt élettörténet konstrukciója pedig az elbeszélőnek a konstrukció időpontjában adott pozíciója által meghatározott. A narratíva elemzése során az elemző hipotéziseket állít fel arról, hogy mi a jelentése az egyes élettörténeti eseményeknek az elbeszélő számára, azaz nem ezek valóság tartalmát vizsgálja, hanem szubjektív relevanciájuk háttérét, „az adott pillanatban kirajzolódó elváráshorizontot, tulajdonképpen azt, hogy milyen különböző jövőbeli cselekvési/történeti alternatívák rajzolódtak ki az élettörténet éppen vizsgált pillanatában” (Tézisek 6.) Ettől különbözik az elbeszélt élettörténet mint egység elemzése, aminek során a kutató azt vizsgálja, hogy a „(re)konstruált élettörténetből, life history-ből az elbeszélő hogyan hozta létre saját elbeszélt élettörténetét, azaz hogyan mesélte azt el, tette >story<-vá< azt (u.ott), aminek során megérthetjük, hogy „milyen módon mutatja meg nekünk önmagát, illetve saját történetét az elbeszélő.” Ez az analízis egy két irányú identitás (re)konstrukciónak tekinthető, ahogy Vajda írja, a ricoeuri idem és ipse identitás elválasztásának és viszonyuk analitikus feltárásának. A szerző a disszertáció bevezetőjében megjegyzi, hogy a kutatás elején zsidó-identitás kutatásként tekintett a projektre, így az identitás konstrukció tematizálása

logikus alkotórésze az analízis fogalmi keretének. Kár, hogy a konkrét esettanulmányokban csak ritkán kerül sor ennek az analitikai eszköznek explicit használatára, illetve használhatóságának szisztematikus vizsgálatára a zsidó identitás kontextusában. Ezért az elemzés alapjában véve arra a már sokszor levont következtetésre jut, hogy „nincs zsidó identitás a soára való reflexió nélkül” (27). Ez természetesen igaz, de az empirikus anyag hihetetlen gazdagsága sok alkalmat nyújtott volna annak szisztematikus, és nem csak alkalmi elemzésére, hogy ennek a reflexiónak a szembeötlő sokfélesége milyen identitáskonstrukciókkal korrelál, és mi a lehetséges magyarázata ezeknek a kölcsönválasztásoknak.

A hermeneutikai megközelítés egy másik kutatói perspektíva előtt is teret nyit: a kutatói intervenció mint konstrukciós faktor vizsgálata előtt. Vajda határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy a kutatói intervenció fontos eleme a narráció alakulásának: „magát az elbeszélést az interjú helyzet interakciójában létrejött közös cselekvésnek tekintjük” (41). Ez viszont azt is lehetővé teszi, hogy ne csak az elemző, hanem az elemzés olvasója is belépjen a hermeneutikai folyamatba, és maga is értelmezővé váljon: „... a (kutató által tett - KA) feltételes állítások, megfogalmazott dilemmák az ő számára is kirajzolják az esetnek - a szövegben nem feltétlenül explicit módon kimondott, de mégis jelenlevő – mintázatát” (uo). Ez azért lényegi eleme a kutatásnak, mert annak közvetlen jelenkori relevanciája van, célja annak megmutatása, hogy „az egyének üldöztetésélménye hogyan hat vissza a társadalomra, hogyan alakítja azt, s hogy mindebből hogyan következik az ott, akkor történtek megértése, az arra újra és újra való rákérdezés szükségessége és morális elengedhetetlensége az utókor számára.” (T.2) Csak ezáltal oldható fel a múlttal való szembesüléstől való félelem, ami miatt „félelmünkben túlbujánzó emlékezeti aktusok mögé menekülünk, el fedve velük a tényleges emlékeket, s a történekekért viselt gyászt” (22).

A disszertáció téziseiből és a könyv függelékéből jól látható, hogy Vajda kitűnően ismeri a tézis elméleti háttérét képező módszertani irodalmat. (Zárójelben megjegyzem azt is, hogy ennek a módszernek a tanításában is bizonyára jeleskedik, amit az jelez, hogy az interjúprojektek munkatársainak és a feldolgozások társszerzőinek névsorában tanítványainak nevei is megjelennek.) A felvett interjúk és azok prezentálása arról is tanúskodik, hogy a szerző a kutatások során mindvégig következetesen alkalmazta azokat az elméleti kereteket és szabályokat, amiket az általa irányadónak tekintett irodalom megfogalmazott. Kár, hogy mindezt mintegy a betérjesztett disszertáció margóján – a tézisekben és a függelékben – és nem pedig a főszövegben – például egy elméleti bevezető fejezetben – illesztette be a munkába. Azt is a tézis szerkezeti hiányosságának tartom, hogy az esetelemzések során – esetleg a végén – nem kerül sor annak vizsgálatára, hogy a kutatás mennyiben igazolta elméleti kereteit és az

alkalmazott módszer használhatóságát, mennyiben szorulnak esetleges korrekcióra és finomításra ezek. Nagyon hiányzik a könyvből egy elméleti és a kutatás általános konklúzióit is összefoglaló zárófejezet, amely alkalmas lett volna a disszertáció elején a szerző által feltett, már idézett nagy kérdés diszkutálására is: "hogy mi az egyedi élményekben az általános, a soára, mint olyanra, illetve talán minden genocídiumra jellemző".

A disszertáció legfontosabb részét az interjúk elemzéséből felépített esettanulmányok teszik ki. Ezekben a fejezetekben a szerző típusokba sorolja felvett narratívákat, a különféle jellegzetes narratíva-struktúráló tényezőkre fókuszálva, mint a hallgatás és elhallgatás, a tanúságtétel kényszerítő érzése, a gyermek túlélők speciális terhei, a bátorság és hősiesség, mint az emberi méltóság megőrzésének mintái, vagy a behódolás és a túlélés okozta büntudat. A típusokat Vajda „az egyéni pszichés megélés és a társadalmi pozíció kapcsolatára” építve alakítja ki. Az individuális megélés sokféleségét szem előtt tartva distanciát teremt a determinisztikus magyarázatoktól: „a társadalmi pozíció ... csak az egyik tényezője az egyén viselkedésének, motivációinak. S bár fontos, nem érhetjük be ennyivel. Tovább kell mennünk, s meg kell értenünk e döntésekben az élettörténet és az egyéni psziché szerepét is. Meg kell értenünk, hogy az egyéni élettörténetet, annak elbeszélését hogyan formálja együtt az egyént körülvevő társadalom, a szűkebb környezet és az egyén saját pszichés struktúrája.” (235). A narratívák elemzése során nagy súlyt kap az utóbbi tényező, aminek feltárásához Vajda leggyakrabban a pszichoanalízis fogalomkészletét használja. Ez kétségtelenül fontos alkotórésze a túlélőkkel és a túlélők gyermekeivel foglalkozó nemzetközi irodalom eszköztárának. Az opponens – mint valószínűleg a disszertációban prezentált érzékeny és finom elemzések sok más olvasója – szakmai kompetencia hiányában nem tudja megítélni, hogy mennyiben ez, vagy esetleg más fogalmi keret a legalkalmasabb eszköz a traumatizáció pszichológiai következményeinek feltárására, de ebben biztos sokat segített volna, ha a disszertáció kitekint a téma könyvtárnyi nemzetközi irodalmára, és saját nézőpontját elhelyezi ezen a mezőn.

Az interjúelemzés során Vajda eredményesen érvényesíti azt a szempontot, amit az elemzési módszertan ismertetésekor ígért: az interjúkból élesen kirajzolódik az elbeszélte élettörténetek mögötti történelmi háttér, és az is, hogy mi volt és hogyan változott az interjúalanyok társadalmi-gazdasági státusa az elbeszélte események során, a soá előtti korszaktól kezdve tulajdonképpen az interjú felvételének időpontjáig. Rendkívül gazdag anyagba kapunk betekintést, a gyermekkori családi háttértől kezdve, a diszkrimináció és üldöztetés okozta deklasszálódáson át a háború után megnyíló, új mobilitási lehetőségek kihasználásán keresztül nemcsak az objektív mutatókkal leírható státuszváltozásokról, hanem ezek súlyáról is a traumára való reflexióban. A család, a vallási háttér, a materiális jólét és szegénység, a nemzsidó környezettel való interakciók, a családi, sorstársi és társadalmi szolidaritás, az átéltek

politikai és ideológiai értelmezése, a vidéki és városi tapasztalat különbözősége, az emigráció alternatívája különböző korszakokban – minderről gazdag képet adnak az interjúk, és a hasonló strukturális meghatározók ellenére megjelenő sokféleség egyben igazolja a szerző tézisé, miszerint a traumára való reflexiónak mindez csak egyik meghatározója, ennek teljesebb megértéséhez nélkülözhetetlen az egyéni psziché szerepének rekonstrukciója.

Vajda az esettanulmányok általános történelmi kontextusának a zsidó asszimiláció folyamatát látja. Ha a bemutatott élettörténetek felől tekintünk a soára, ez kétségkívül igaz állítás. A magyar zsidóság az emancipáció utáni első öt évtizedben elképesztő gyorsasággal haladt a többségi társadalomba való integráció útján, ami szemében a nemzetbe való befogadást jelentette. Az első világháború utáni évtizedek, amik az egyre fokozódó kirekesztés megélése után a lakosság nagy részének közönye mellett végrehajtott deportálásokhoz vezettek, megrendítették ezt a meggyőződést, és kérdésessé tették, hogy a túlélők számára lehetséges-e illetve kívánatos-e az asszimiláció útján haladni tovább. Vajda álláspontja világos: „A soá egyértelművé tette, hogy az asszimiláció kérdése többé már fel sem vehető. Hisz az asszimiláció, a tökéletes beolvadás csak a zsidóság – s vele a saját egyéni és családi, illetve a közösség üldöztetéstörténetének – teljes megtagadása, ... azaz a teljes önfeladás árán lehetséges, miáltal annak számára, aki ezt az önfeladást elutasítja, az asszimiláció már legfeljebb csak beteljesíthetetlen, ugyanakkor sokak számára, akik a soát túl-meg- és átélték, mégis örök vágy marad.” A Vajda által képviselt álláspontot kétségtelenül alátámasztják a túlélő zsidóságról készült történelmi munkák: a nemzeti asszimiláció korábbi keretei a soá tapasztalatai után nem voltak fenntarthatók. Az általa prezentált elemzés fontos hozadéka, hogy éles szemmel észreveszi: a tapasztalatok ellenére az integrálódás a túlélők életstratégiáinak mégis fontos része maradt. Az interjúk erről is szemléletes példákat tartalmaznak, több változatban is megjelenik a háború utáni új rendszerrel, a szocializmussal, és annak ideológiájával való azonosulás, mint egy új, lehetséges út a vágyott asszimiláció felé – és egyben a későbbi kételyek e választást illetően az interjúalanyok reflexióiban. Már csak emiatt is helytálló Vajdának az a megállapítása, hogy „A diskurzus legfőbb tanulsága, hogy a húszas évektől mind zsidó, mind nem zsidó részről az asszimiláció kudarca áll a diskurzus középpontjában. (217)” A diskurzus(ok), amikre utal, azonban nem feltétlenül az asszimiláció társadalomtörténetileg is megragadható folyamatai felől tekintik a jelenséget. A beilleszkedésről, az integrálódásról és az asszimilációról végzett társadalomtörténelmi kutatások általában a többségi és kisebbségi csoportok közötti társadalmi távolságot – annak csökkenését, illetve növekedését – jelző mutatókat szokták vizsgálni, amik jelezhetnek akkor is közeledést, (vagy adott esetben távolodást), ha az érintett csoportok nem ezt érzékelik. Az elemzett interjúk számos ilyen indikátor vizsgálatára alkalmat adnak, és ha az elemzés ezeket is bevonta volna az asszimiláció folyamatáról való vizsgálódásba, illetve kitekintett volna arra is, hogy az interjúalanyok mikor

és milyen percepciók alapján nyilatkoznak meg ebben a kérdésben, még sokkal összetettebb képet adott volna az asszimiláltság szerepéről a tárgyalt identitáskonstrukciókban.

Vajda Júlia disszertációja hatalmas, több évtizedes kutatómunka eredményeit prezentálja. Ez a kutatás egyedülálló a maga nemében, messze túlhaladja a Magyarországon a soá túlélői körében eddig végzett kutatásokat mind terjedelmében, mind mélységében. A kutatás azért is tudott új eredményeket hozni, mert olyan módszert alkalmazott mind az interjúk felvétele, mind pedig elemzésük során, ami csak nagyon szűk körben volt eddig ismert és használt a magyar szociológiában. E téren Vajda Júlia munkássága iskolateremtőnek tekinthető.

Mindezek alapján a támogatom Vajda Júlia doktori disszertációjának nyilvános vitára bocsátását, és javaslom, hogy a Bizottság ítélje meg számára az MTA doktora címet.

Kovács András

az MTA doktora